

Свејлана Велмар-Јанковић

БОЈ НА ЧЕГРУ: МАЈ, 1809.

Са растојања од 200 година, колико дели наше време од времена боја на Чегру, одсудног и трагичног за Први српски устанак, тај чувени бој се може видети и као низ психолошких омашки, погрешних потеза што су изазвали след погрешних реакција устаничких војвода и призвали тај пораз, кобан колико војнички, толико и морално.

О чему је ту била реч? Шта се подразумева кад се, и данас, разазнају психолошке омашке са тешким последицама за сам бој? И чије све? Осим тога, зашто бисмо се, у наше дане, бавили тим могућим омашкама, почињеним у једно давно време?

Одговор на последње питање могао би бити овакав: бавимо се тим могућим омашкама из прошлости да бисмо потпуније схватили чиниоце оног психолошког процеса који од тих учињених омашки води ка великом губитку целог народа, губитку који, како смо рекли, није само војнички него и морални и духовни, а чије се последице, можда, осећају још и у наше доба.

Да ли је то уистину могуће?

Прошло је пуна два столећа од пораза на Чегру, што подразумева врло дуго историјско време, па смо ми, данашњи, склони да признамо како смо готово и заборавили значај боја на Чегру, обузети напорима наших живота, што се чини тежим од свих претходних. Отуда и не примећујемо да бисмо могли да препознајемо, како и у другима, тако, још више, у себи, извесне моралне особине које нас, у извесној мери, могу повезивати са нашим далеким прецима, па и са оним учесницима у боју на Чегру? И заиста, чим се приближимо том историјском збивању и успемо да размакнемо густе застор протеклих година, почињемо боље да сагледавамо узроке те трагичне повести, као и понашање свих битних учесника у тим преломним историјским часовима.

Кад настојимо да разумемо људске поступке који су узроковали неки народни пораз, помишљамо, нимало случајно, на прве људе као доказане предводнике у храбрости, снази, енергији, моћи деловања, па затим усмеравамо пажњу и на мање видљиве и недраматичне догађаје који су могли да претходе оном видљивом и драматичном догађају - поразу.

У боју на Чегру, ако останемо доследни поменутом настојању, склони смо да одмах проматрамо понашање првог међу једнакима: то је Карађорђе, српски вожд, историјом коначно обликован као велики трагични јунак у времену од пре два столећа.

Шта се с њим догађало пре, у време и после боја на Чегру?

Велики војсковођа и, како су још одавно проценили најпозванији стручњаци, изванредан војни стратег, Карађорђе је већ месецима припремао устанике за рат, који их је - у то није било сумње - чекао у пролеће 1809. године. Знало се да се бројни турски одреди приближавају са свих страна, успорени касном јесени и зимом 1808/1809. Примицали су се са истока, југа и запада, одасвуд, изврсно наоружани. Руски изасланик Родофиникин, као и командант руских трупа заустављених на Дунаву, Прозоровски, опомињали су да је рат између Русије и Турске неизбежан и да ће, по свој прилици, избити на пролеће 1809. Али, устаници су се надали да се Русија, у том рату, неће више устезати да помаже Србију, него да ће слати и новац, и оружје, и војску, пошто рачуна на њено савезништво - а осим тога све је то одавно била обећала војду и његовим сарадницима. Али прве недоумице су упознали баш ти српски посланици, који су као депутати стигли у зиму 1809. у Јаш, на разговоре код Прозоровског. Руски командант им није сакрио да не подржава српске захтеве о потпуној независности српске устаничке државе од Турског царства, нити потхрањује устаничке снове о новом Душановом царству. Дубоко разочарани и забринути, посланици су разумели да ће се руска влада заузимати за ствар српске самосталности али само у оквиру турске државе. Срби су, према томе, имали да уђу у рат са Турском да би се борили за своју самосталност, која би, од самог почетка, била ограничена турском вољом. Друго им није ни преостајало, схватили су посланици, враћајући се из Јаша, свакако ће се наћи у ступици.

Покушали су да обавесте о свему томе војду, али он није желео да слуша ни о каквим зачкољицама око независности. Било му је доста и тих зачкољица, а још више сталних разарања наде. Уверен да ће се о свему одлучивати и одлучити на бојном пољу, припремао је своју војску за ратни сукоб. Руске војне стручњаке распоредио је у ударне чете: трајала су напорна вежбања, егзерцири, обучавање војника у руковању модерним али и старинским оружјем. Пошто су руски стручњаци тврдили да се никад не зна када ће се и које оружје морати

употребити, били су завели и вежбања са ножем и копљем. Подмлађени вожд, причали су касније очевици, сатима је знао да се посвећује бацању копља, вежби која га је очигледно и одмарала и забављала. Уз све те вежбе вожд је, као некад, стизао свуда и, први пут откад га знају, многе старешине су приметиле неку расветљеност на његовом обично тврдом и смркнутом лицу.

Данас помишљамо да је то, још једном, нада расла у њему. Нада у коначну победу устанка. А са ојачалом надом, јачала му је и енергија војсковође.

У тој нади, Карађорђе је војску припремао и припремио, сигуран да ће му, у ризичном послу ратовања, помоћи све његове војводе као што су то чинили и у првим годинама устанка - али као да га је нада учинила недовољно опрезним у односу на садашње понашање његових војвода. Поуздавао се и у то што су руски војни стручњаци већ били ту, али и у обећање да ће, невелика помоћ коју је Русија, до сада, достављала у новцу, свакако постајати све већа, као што ће убрзо стићи и руска војска. Није настојао да пажљиво саслуша извештаје које су му пренели посланици што су дошли из Јаша - изгледа да му је било неопходно да, пред почетак новог ратовања, сачува поверење и у своје војводе и у братску руску војску.

У свему се преварио: старешине јесу хтеле у рат с Турцима, али су, пре тога, на невољу, заратиле између себе. Чим је Карађорђе успео да оспособи и одушеви за рат своју војску, и то и на подстрек руског команданта, тај руски командант је постепено постајао све умеренији у слању обећане помоћи, а своју војску изгледа да уопште није ни намеравао да шаље у Србију, нарочито пре но што се увери у стварност српских нових победа.

След омашки се полако уобличавао као психолошка мрежа у коју се вожд уплитао, вероватно и несвестан те мреже. У победничком расположењу пошао је, у мају 1809. године, у нови рат са Турцима.

Уверен да је источно бојиште, оно у регији око Неготина и Зајечара, добро припремљено, а још боље оно јужно, испод Ниша, на Делиграду, посебно учвршћено распоредом шанчева који је сматран готово неосвојивим - Карађорђе се, са делом војске коју је он предводио, упутио на запад: имао је намеру да освоји делове још неосвојене Рашке и да успостави војнички ланац са Црном Гором и Босном, односно, са свим присталицама устанка, буне. Било их је, сматрало се, на хиљаде, спремних на борбу. Тај продор на запад изгледао је Карађорђу и као најтежи и као најнеизвеснији - па се припремама за тај продор вожд посветио у потпуности. Следствено томе, први српски војни кораци према западу одмах су се показали као успешни, па су и обећавали да ће се претворити у победнички поход.

Овај успех је, изгледа, учврстио ону тајну мисао у вожду, мисао о могућности обнављања Душановог царства, коју му је, у последње време, често и упорно дошаптавао Младен Миловановић: иако се од те мисли бранио пред другима, сада је вожду можда та замисао постала остварива, особито замишљеним здруженим деловањем Црне Горе и Срба у Босни и Херцеговини - са устаничком Србијом. Стари и опасни, тај сан-наум, при том замаман, који је Вожд скривао у себи, причињавао му се, у том часу (тако то нама данас изгледа) - војнички готово опипљив. И зато се, такорећи сав, усредио на могуће битке на западу.

Први пут му се, по свој прилици, догодило да нема у исто време сва бојишта под својим јасним унутарњим погледом војсковође и прегледом искусног стратега.

При том се догодило и оно што никад раније није бивало - да вожд не обрати довољно пажње на злу вољу међу војводама? Зар је могуће да га је нада тако заслепела да је поверовао да су његове старешине, кад су кренуле у тај опасни нови рат, умеле да, као он, вожд, изнад свега личног ставе општу целъ буне, народну слободу? Али, нису. Војводама, бар онима којима ће припасти главна улога у овом ратовању, као да није падало ни на памет да тако учине - баш исто колико ни вожду, у сложеним ратним приликама, није падало на памет да се бави њиховим међусобицама. Тако је, у несагласности између вожда, занесеног надом у нову могућу победу устанка, и војвода, смрачених себичним захтевима и међусобним мржњама, откачена прва карика на ланцу збивања која је довела до пораза на Чегру.

Ту карику је откачио сам Карађорђе, погрешним психолошким потезом који је учињен сменом у командовању јужним, привидно најбезбеднијим бојиштем.

Уместо искусног и изузетно храброг војводе Петра Добрњаца, који је до танчина познавао распоред и намену шанчева на Делиграду и, до тада, водио на том простору многе добијене битке, Карађорђе је, кажу, наговорен на ту смену, за врховног команданта јужног бојишта поставио војводу Милоја Петровића, вештијег у отимању новца и имања у ослобођеном Београду којим је газдовао, него у стеченој храбрости у биткама. Колико увређен вождовом одлуком, толико и повређен, војвода Добрњац је, под изговором да иде у помоћ Хајдук Вељку Петровићу, који је бранио источно бојиште и већ био нападнут јаком турском војском, отишао, са свим својим људима, према Гургусовцу.

Турци, као и увек добро обавештени, брзо су сазнали да је отпор на јужном бојишту, на којем су већ истрпели поразе, знатно ослабљен: зато су одмах променили војну тактику. Одлучили су да престану да

истовремено нападају СВЕ шанчеве као што су дотад чинили па губили битке, већ да се СВИ усмеравају на један по један шанац.

Добри познаваоци личности Карађорђа Петровића описивали су нарочито два његова крупна недостатка: један је био његова жестока плаховитост, праћена непојамним бесом, која га је наводила и на свирепе поступке, други претерана слабост према слаткоречивим људима који су умели да га убеди у сопствено велико пријатељство којег обично није ни било.

Војвода Младен Миловановић, по многима други човек устанка, богат и невиђено лукав, можда би се могао видети, у очима неког савременог драмског писца, рецимо, као прави Јаго у вождовом животу, и то од самог почетка Устанка до самог његовог краја. Није могуће да Карађорђе није много пута бивао упозорен на неподопштине које му је приређивао војвода Младен током свих година устанка, али је изгледа његов моћни супарник умео да га ипак убеди да је одан присталица његове посвећености буни, такорећи оданији од свих других.

Добро је познато да је Младен Миловановић наговорио Карађорђа да постави Милоја Петровића, свог кума и спретног ортака у њиховим заједничким новчаним мутним пословима, при том старешину који је био изгубио сваки углед као командант Београда - да баш он преузме команду над јужним бојиштем. Знамо да је, слаб као и увек када му нешто Младен тражи, Карађорђе попустио.

Ако би се првом психолошком омашком могла сматрати та смена Петра Добрњца, онда би се као друга, подједнако судбоносна омашка могло узети постављање Милоја Петровића за команданта јужног бојишта. Уместо једног срчаног и храброг старешине, изузетно искусног, дошао је да заповеда један зао, а при том војнички недовољно спреман војвода, кога је пратио глас да је алав на иметак а неосетљив на туђ губитак.

После одласка војводе Добрњца који су многи устаници схватили као напуштање јужног бојишта, почело је, на том бојишту, притајено психолошко комешање ратника, док је вожд настављао да осваја, полако али сигурно, важне стратешке тачке на просторима западне регије, али у том тренутку запостављајући она друга, на невољу још недовољно видљива збивања на јужном српском ратишту.

Ово запостављање је такође било омашка, трећа у започетом ланцу омашки, које су се нагло гомилале као и њихове непосредне последице. Тако се догодило да се одсудни час наднео над шанац под управом Стевана Синђелића, смештен изнад села Каменице а у близини Ниша.

Тај шанац су Турци одредили да буде први у њиховом новом нападу.

Војвода Стеван Синђелић је располагао са 3.000 ратника и био је, добро опремљен оружјем, спреман за битку. Али, он је очекивао ЗАЈЕДНИЧКУ битку, истовремену са свим другим шанчевима, што се није догодило. Последице претходних омашки већ су почеле да делују, јер Синђелић није имао да води борбу заједно са другима, него да се избори потпуно сам, са својим ратницима. Кад је схватио да су се Турци окомили само на његов шанац, онај на вису изнад Каменице, војвода је почео да се носи са Турцима, у невиђеним окршајима, осам дана и ноћи. При том се све време надао да ће му стићи помоћ из других шанчева, како је то увек бивало у годинама устанка: једни другима су прискакали у помоћ у свакој прилици и невољи - то се подразумевало. Али - први пут на Чегру, у тој суровој и неизвесној бици - нико се није одазивао и помоћ ни од куда није стизала.

Међу устаницима се догодило нешто незапамћено: НИКО НИЈЕ похитао да помогне саборцима у великој ратној опасности. Нико није смео да пожури у помоћ!

Није то била још једна омашка, него страшна морална грешка, погубна за устанике. И за сав народ, српски.

Како се то десило?

Под изговором да брине о сврси ратног задатка свег јужног бојишта, главнокомандујући војвода Милоје Петровић ЗАБРАНИО ЈЕ, под најстрожом казном, свим устаницима да напуштају одбрану својих шанчева.

Том забраном је прикрио своје зле намере и своју издају. Том забраном је нарушио основно морално начело устанка: заложити свој живот за спас устанка.

Али то морално начело се одржало у војводи Синђелићу: сам са неколицином преживелих својих ратника, без хране, без воде и и без муниције, осмог дана се одлучио да спроведе оно што је претходног дана већ смислио, а ми памтимо шта је то било: пуцао је у последње преостало буре барута чим су, у његов шанац, поново нагрнули одморни и дивљи турски војници. Одлетели су сви у ваздух - и војвода са својим устаницима, живим и мртвим, али и многи Турци.

Одавно се зна да је тим летом у ваздух, летом у смрт војводе Синђелића и његових људи, заблистала слава ових јунака али и, у исти мах, експлодирала она јака морална брана, подигнута и дограђивана у току пет претходних година устанка.

Заљуљани том експлозијом, устаници су се осећали као да су, сви, издали саме себе. Са тим осећањем, већина устаника је слутила да се у њима крши и снага отпора и вера у победу.

Остала су сведочења да се на вест о пропасти боја на Чегру, вожд, као својевремено Август на вест о губитку Варових легија, ухватио за главу. Психолози и психијатри склони су да тај гест тумаче као

архетипски покрет очајника. Морао је спознати, можда само и ивицама свесног себе, да се одиграо неки одсудни чин у постојању буне.

А тако је и било, иако вожд није пристајао да изгуби наду.

После пораза на Чегру уследили су, непогрешно, један за другим, све тежи губици устаничке војске. Почело је стрмоглаво пропадање и устанка и устаника, од пролећа до јесени, без прекида. Вожд је морао да напусти идеју о успостављању војничке везе са Црном Гором и са Србима из Босне и Херцеговине - заборавио је свој сан-науум, јер је морао да спасава оно што се могло спасти. У брзини се вратио у Шумадију, дизао свуда где је могао поклеклу Србију на ноге, хитао са бојишта на бојиште, молио српске посланике који су се налазили при Главној руској војној управи у Влашкој да се изборе за скору руску помоћ или бар да постигну, како је стајало у једном његовом писму, *да руска војска пређе Дунав у Буџарској и одвратиши ићио тод на себе од сѣраховише шолике силе ѿурске, која је наѣрнула са сви сѣрана на Србију.*

Да ли је заиста вожд могао да схвати да све то што чини сад, после свих погрешних потеза које смо ми, данас, склони да обележимо као битне, после тих судбоносних омашки које он, можда, није тако ни видео ни тако процењивао - не може вредети много. Турска војска је непрекидно надирала, руска се није ни појављивала, пораз је стизао за поразом - устаничка Србија се крунила.

Кад је пао и Делиград, најмоћније утврђени шанац и најсигурније упориште устаника, страх је завладао, настала је општа бежанија. Опет су почели да се стварају збегови и у шумама у Шумадији, и у Хомољским планинама, и у непроходним забитима око Пека и на Мирочу.

Сви који су се налазили уз Карађорђа у касно пролеће 1809. после битке на Чегру, и у току тог лета, чудом су се чудили: сваки у низу пораза који су Срби тада трпели вожд је, видело се, доживљавао као сопствену живу рану, па ипак није малаксавао него, напротив, као да је бивао све јачи. Где год би приспео, загревао је устанике пламеном своје неустрашивости и неке дивље, неразумне наде. Да није било тог вождовог пламена, отпор устаника би се одавно исцрпео - слутиле су тих месеци многе старешине, а данас то са извесношћу утврђују многи историчари. У оно време, непосредно после Чегарске битке, изгледа да је било вождових сарадника који су сматрали да тај неутаживи духовни пламен распаљује у Карађорђу његова потреба да га прилаже на невидљиви олтар чегарским мученицима, подигнут у њему самом. Како било да било, очигледно да се нада одржавала у њему, упркос тој силовитој непогоди у којој се нашла буна, и огањ те наде је подупирао Устанак, као ватрени стуб. Такав се, некако готово митски, данашњем истраживачу, чак и оном најопрезнијем, може указивати призор вође,

устанка и устаника, и њихове невероватне борбе за опстанак после моралног слома и крша у боју на Чегру. На почетку јесени 1809. много је било изгубљених битака, напуштених градова и регија, премного жртава, тешке горчине од пораза у свим устима - али се отпор вечитом непријатељу, Турском царству, још одржавао, потпомогнут огњевитим стубом, распламтелим у вожду.

Списатељица у мени је уверена - нека то моје уверење делује и као старинско и као архаично, не мари - да је Карађорђе тај пламен у себи и палио и одржавао као вид молитве за спас душа Стевана Синђелица и његових сабораца, као чин жртвеног обреда, који помиње - истина, у другим приликама, у својој књизи етнолог Бојан Јовановић. Мислим да би без тог облика жртвеног обреда, он тешко могао поднети сав морални јад, сва понижења и све смрти што су уследиле после пораза на Чегру. Причало се да су се, рецимо, један за другим, разбољевали и умирали несрећне Нишлије, занатлије - ћурчије, који су били нагнани да деру мртве главе ратника из Синђе-лићевог шанца. Знамо сви да су коже са глава морали да пуне памуком да би их турски заповедник слао у Цариград, султану Падишаху, а одране лобање су послужиле као цигле за зидање Ђеле-куле, недалеко од Ниша. У случају да смо заборавили опис те куле који је оставио, почетком осамдесетих година XIX века, Карађорђев биограф Константин Ненадовић, подсетићу вас:

Кула је ња чейвороуџла, а висока до 15 сџоџа. Има унаоколо 56 редова љава, а у сваком 17, дакле свеџа 952 љаве. Главе су између циџаља малџером сџоља уџлављене и узидане, а изнуџра не.

Заиста је данас, са овог временског растојања на којем се сад налазимо, претешко проценити шта је било мучније устаницима после боја на Чегру: да ли та провала смрти и пораза или српско преживљавање у јадy понижености, под обновљеном турском камџијом?

Можда би и онај пламен у вожду ипак смалаксао па, следствено томе, ослабио и отпор у устаницима, непрекидно удараним губицима и разочарањима - да се сасвим неповољне спољне околности нису, неочекивано, преметнуле у нешто повољније. Прво што се догодило на корист устаницима била су велика трвења међу турским војним командантима. Изгледа да су и они дошли у међусобице када је требало поделити плодове њихових заједничких ратничких успеха и победа. Те опакe размирице међу пашама довеле су, у већој мери него јесење кише и рани снегови, до смиривања окршаја на бојиштима последњих месеци 1809. године. Друго што се догодило била је појава руске војске у Бугарској, у близини очуваних граница устаничке државе. Није то ни сад била, истина, нарочито бројна војска, али је била добро наоружана. После изненадне смрти руског кнеза Прозоровског, коме се Карађорђе непрекидно а узалудно обраћао за

помоћ, Главну војну управу у Влашкој био је преузео кнез Багратион, чијим се историјским ликом бавио и Лав Толстој у *Рају и миру*. Овај кнез као да се боље сећао обећања која је, у марту и у априлу 1809. године, командант Прозоровски давао и вожду и устаницима, па их у мају хитро заборавио. Тим својим обећањима је додатно гурнуо Карађорђа у нови рат са Турцима 1809, а затим одмах пропустио да пошаље своје руске снаге што је требало да се уједине са српским, у заједничком војевању. У наше време је историчарима сасвим јасно да је и та заборавност команданта Прозоровског условила, у мају 1809, ону усамљеничку и очајничку борбу устаничке војске са турском војском, силно ојачалом после пораза на Чегру, а уз чегрст међу српским војводама и уз видан изостанак руских одреда.

Чудо се ипак догодило: и са малом помоћи са стране, устанак се опорављао и опоравио, чему је не мало допринео и кнез Багратион који је слао руску војску на места на којима су је могли опазити и српски устаници и турски војници. Устанике је својим присуством храбрила, турске војнике обесхрабривала. Зато се могло догодити да крај године, свакако у осетно смањеној држави али ипак још њиховој, исцрпљени устаници дочекају са надом да су најгоре невоље прошле.

И јесу, тада: најгоре невоље ће стићи тек после четири године, 1813, у којој неће бити ни са које стране помоћи.

У договорима и преговорима великих сила око ратова и мира, још 1812. у Букурешту, значај устанка је склизнуо на само једну одредницу Осме тачке мировног уговора између Русије и Турске по којој је устанак имао да пропадне.

И пропао је, као што знамо.

Истраживачи који се посвећују Првом српском устанку и, нарочито боју на Чегру, умеју да саопште, мада опрезно јер је у питању утисак који се не може проверавати - да се онај слом морала, кршење оне духовне бране што се постепено, и уз свакојака одрицања и жртве зидала у току првих година устанка - разасуо, у низ последица, отресина са те моралне рушевине, али време које ће тек доћи, и трајати, можда и све до сада, до наших дана. Чувена неслога водећих људи, што најчешће избија око њихове себичне жудње за већим и туђим; несклоност потчињавању идеје о општем добру у име склоности према сопственом добру; потцењивање свих моралних вредности које се, сасвим огољено, откривало и открило код нас, Срба, нарочито у последњим деценијама XX али и у овој, првој деценији XXI века - нимало случајно нас сећа на узроке трагедије што се одиграла на Чегру, у мају 1809. Сада смо већ уверени да је - и у годинама Првог српског устанка - била реч о негативним чиниоцима нашег националног менталитета, као што су и сад ти исти чиниоци изузетно

истакнути и уочљиви у ово наше доба, над којим су се нагомилали градоносни облаци што прете националном опстанку.

Данас не бисмо, заиста, смели да заборављамо Стевана Синђелића и његове људе који су умели да гледају пропасти у очи: кад помишљамо на њих и на збивања у којима су се нашли - као да се време-простор од 200 година смањује и као да постаје прозирније и разумљивије. И ближе. И препознатљивије.

Због тога сам настојала да ове вечери, кад се посвећујемо том славном и страшном боју, призовем и неке психолошке омашке великих људи који су их водили - како бисмо те судбоносне омашке брже и једноставније уочили и у свом времену, и у себи самима. Тако би нас наши удаљени преци, и данас, својим искуством, могли упозоравати на опасности што су се испречиле на нашем друму у будућности.

8-14. мај 2009.

Предавање одржано у Нишком културном центру, 15. маја 2009.